

Гаджієва Д. В., НУ «ОЮА»

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Розглянуто перелік факторів, які спричиняють розгортання політичного транзиту і, разом з тим, процес створення інститутів політичного транзиту. Виявлено методологічні закономірності, що стосуються процесу демократизації. Проведено аналіз ідеологічних, політичних, економічних та зовнішньополітичних факторів створення та діяльності інститутів політичного транзиту. Проведено класифікацію чинників на три групи.

Вивчення інститутів політичного транзиту залишається вкрай цікавою та малодослідженою темою в сучасній політичній науці. Разом з феноменом самих інститутів політичного транзиту, їх ролі та результатів роботи, велику цінність представляє дослідження факторів, що спричиняють їх створення та діяльність.

Варто зауважити, що у світовому досвіді звісно неможливо знайти хоча б два абсолютно ідентичних сценарію розгортання політичного транзиту. Як зазначає А. Ю. Мельвіль, за своєю внутрішньою динамікою переходи від недемократичних форм правління, що мали місце в останні десятиліття в Європі, Латинській Америці, Азії, Африці, Східній і Центральній Європі та на території колишнього СРСР, настільки різноманітні, що ці переходи і трансформації практично неможливо звести до однієї універсальної моделі [1, 124], але в цьому процесі можна виявити загальні закономірності.

Також варто відзначити, що процес створення та діяльності інститутів політичного транзиту безпосередньо пов'язаний з самим процесом політичного транзиту, який розгортається в державі, а отже і специфіка факторів створення та діяльності інститутів політичного транзиту взаємопов'язана з факторами, що спричинили початок транзиту.

Вивченню причин, факторів та умов розгортання політичних транзитів присвячений широкий науковий доробок, як зарубіжних так і вітчизняних авторів. Транзитним процесам присвячено багато теоретико-методологічних досліджень, зокрема присвячені формуванню нових і функціонуванню традиційних інститутів в умовах трансформації політичної системи суспільства, це роботи Д. Растоу, П. Штомпки, Ш. Ейзенштадта, І. А. Батанова, В. Я. Гельман,

Т. І. Заславської, В. В. Локоса, та ін. Причини політичного транзиту на пострадянському просторі також проаналізовані в багатьох роботах: російський політичний транзит аналізували В. Гельман, В. Кувалдін, В. Лапкін, а український – О. Долженков, А. Колодій, Ю. Маціевський, В. Полохало, О. Скрипнюк. Проте, як зазначалось, в цих роботах розглянуто причини та механізми активації політичного транзиту, а розгляд факторів, що викликають створення конкретно інститутів політичного транзиту також вимагає окремого дослідження.

Фундаментальне дослідження причин політичних транзитів зробив С. Хантінгтон, присвятивши окресленій проблемі розділ під назвою «Чому?» у праці про процеси переходу від недемократичних до демократичних політичних режимів [2, 42-45]. С. Хантінгтон спочатку виокремлює чотири можливі пояснення схожих подій, які майже водночас відбувалися у різних країнах чи політичних системах і які він іменує «хвилями демократизації» у політиці.

Першою причиною, що виникає незалежно від подій в середині тої чи іншої держави є розквіт нової наддержави, велика війна або якась інша значна зміна у міжнародному розташуванні сил. Так, загальною причиною встановлення демократичних режимів або проведення нових всенародних виборів у 1945-1946 рр. у шесті країн Латинської Америки стала перемога союзників у Другій світовій війні.

Друга причина – паралельний розвиток, тобто збіг подібних процесів. Останні мали перебіг одночасно у декількох країнах. Процеси викликали до життя в усіх цих країнах подібні наслідки. Так, вважається, що країна стає придатною для демократичного розвитку, якщо досягається прогрес у економіці, зріст ВВП, грамотності тощо.

Третя причина полягає у феномені «снігової кулі» через який наступ певної події в одній країні викликає появу такої ж події в інших. Швидко розповсюдження інформації про значні світові події підвищує можливість дії демонстраційного ефекту і спроможне давати поштовх для співставлення подій у більшій кількості країн.

Четверта причина простежується у тому, що безпосередні причини політичних змін у різних країнах можуть суттєво різнитися, а реакція на них – співпадати. Таке можливе, коли еліти різних країн переконані в універсальній ефективності однакового політичного переходу від одного режиму до іншого як панацеї від доволі різних проблем: інфляція в одній країні, криза легітимності у другій, військова поразка у третій і т. д.

Виходячи з усього різноманіття теорій і практичного досвіду, що стосуються факторного аналізу процесу демократизації, С. Хантінгтон виділяє кілька методологічних закономірностей:

1. Жоден фактор, взятий окремо, недостатній для пояснення розвитку демократії в усіх країнах або в одній окремо взятій країні;

2. Жоден фактор, взятий окремо, не забезпечує розвитку демократії в усіх країнах;

3. Демократизація в кожній країні є результатом дії цілої комбінації факторів;

4. Комбінація факторів, притаманна одній хвилі демократизації, відрізняється від комбінації, характерної для іншої хвилі;

5. Характер чинників, властивих одній хвилі демократизації, змінюється в рамках цієї хвилі в залежності від зміни політичних режимів [2, 49].

Російський дослідник О. Балаян, виходячи з методологічних передумов факторного аналізу демократизації С. Хантінгтона, приходить до висновку, що виявлення конкретних факторів, здатних надати вирішальний вплив на перспективи трансформації політичної системи носять вирішальний характер для розуміння вектора розвитку країни. Він виділяє чотири групи змінних розвитку перехідної країни [3], при аналізі яких можна дати характеристику факторів, що спричиняють процес транзиту:

1. Ідеологічні фактори: свобода ЗМІ. Політична свідомість і поведінка людей істотно залежить від інформаційного поля, створеного ЗМІ тієї чи іншої країни. Автори вважають, що вплив ЗМІ на поведінку громадян здійснюється шляхом створення певної громадської думки.

2. Політичні фактори: політична участь, інститут виборів, вплив конституції, розвиток партійної системи. Активна участь особистості в суспільному житті є невід'ємною рисою демократичного суспільства. Населення має впливати на державу через різні соціальні інститути, вільні від державного контролю. Громадяни повинні здобувати навички і розвивати необхідні структури для того, щоб представляти свої думки і вимоги уряду. Держава допускає існування неурядових інститутів і навіть узаконює їх, але, перехідне громадянське суспільство можна назвати «суспільством пісочного годинника» в силу того, що зв'язки між верхами і низами дуже обмежені.

3. Економічні фактори. Спроба різкого переходу від командної економіки з притаманною їй тоталітарною ідеологією до ринкової економіки за допомогою методів «шокової терапії» приводили перехідні суспільства в стан хаосу. Даний стан характеризується аномією, коли руйнуються соціальні норми і люди втрачають орієнтацію. Соціальна дезорганізація – результат відсутності або ослаблення впливу на суспільне життя культурних цінностей, норм і традицій.

4. Зовнішньополітичні фактори : відносини з Заходом.

Під час дослідження перехідних станів політичних систем головна увага, безумовно, приділяється процесам, що відбуваються безпосередньо у політичних системах під час набуття ними іншої якості. Взаємодія політичної системи з навколишнім середовищем як головного джерела стимулів до політичного транзиту, не акцентується. З цього приводу Ч. Ендрейн зазначає, що перетворення однієї політичної системи у іншу відбувається за умови трьох взаємопов'язаних типів криз – структурної, культурної і поведінкової. Ці кризи є наслідком «несумісності (дисгармонії, дисбалансу, конфлікту) різних аспектів політичної системи: культурних цінностей, соціально-політичних структур і поведінки окремих людей» [4, 175]. Розкриваючи прояви структурних криз, автор вказує на значну різницю між високим рівнем вимог, що ставляться перед урядом та нехваткою ресурсів для задоволення деяких із них. Крім того, політична система нездатна подолати військові, економічні і політичні протиріччя. Останні загострюють протистояння окремих груп, класові, релігійні та етнічні антагонізми; породжують депресії, гіперінфляцію, низькі темпи зростання, а також нерівність у доходах; стихійні лиха, демографічні зміни, урбанізацію, дисбаланс у співвідношенні сил держави, соціальних груп та іноземних інститутів.

Поряд із структурними кризами, до політичних змін призводять і культурні кризи. Їхнім проявом є конфлікт між духовними, духовними цінностями і моральними нормами. За цього формальні цінності, що є складовою офіційної культури, вступають у протиріччя із «вічними» цінностями, коли громадянські чесноти, турбота про благополуччя громадян, моральна чистота йдуть у розріз із практикою неформального прийняття рішень і конкретну користь отримують тільки корумповані чиновники, їхні друзі і родичі, – за цього втрачається легітимність існуючої влади.

У ХХ столітті, із зростанням участі мас у політичному житті, суттєво зростає потреба у легітимації політичної системи. Легітимація засновується на переконанні, що і сама система, і її правителі можуть забезпечити суспільству необхідні блага як духовно-морального, так і матеріального змісту. Тим самим політична система і її правителі спроможні убезпечити собі загальну підтримку суспільства. Розчарування існуючою владою призводить до її делегітимізації.

Поведінкові кризові явища можуть проявлятися наступним чином. По-перше, під час конфлікту між неефективним управлінням існуючого режиму і більш ефективним управлінням, що представляє опозиція. По-друге, у боротьбі керівництва правлячого режиму

із народною опозицією або апатією мас. По-третє, у конфлікті між окремими особистостями, серед яких одні підтримують існуючу владу, а інші приєднуються до антисистемної опозиції.

В усіх трьох видах поведінкових криз мотивація тих, хто підтримує існуючу політичну систему або опозицію, визначається духовно-ідеологічними цінностями та матеріальними інтересами. За цього частина учасників конфлікту вважає політично пріоритетним досягнення певних етичних принципів, інші – прагнуть отримати владу, багатство. Зазначимо, що взаємодія структурних, культурних і поведінкових конфліктів призводить до взаємопідсилення відповідних криз та призводить до системної трансформації і зміни політичної системи [4, 201].

Отже, Ч. Ендрейн, серед структурних криз, що призводять до зміни політичної системи, вказує на процеси, які проходять за її межами.

Аналізуючи умови руйнації політичної системи, В. Пушкарьова концентрує увагу на явищах, які відбуваються безпосередньо у політичній системі і у суспільстві. Загроза розпаду системи, на її думку, виникає за соціальних умов, що перешкоджають індивідам об'єктивувати у своїх діях механізми соціалізації, інституціоналізації і легітимації, які забезпечують функціонування і відтворення політичної системи [5, 91-99]. За успішної реалізації механізму соціалізації люди засвоюють політичні норми і правила, зразки політичної поведінки навчаються виконанню політичних ролей і у підсумку відтворюють статусно-рольовий рівень політичної системи. Завдяки цьому забезпечується нормальне функціонування політичних інститутів і відтворюється інституціональний рівень політичної системи. Безкризовий перебіг цих процесів складає зміст фази динамічної рівноваги системи.

Коли у суспільстві порушується механізм соціалізації, втрачається орієнтація на статусно-рольові показники, значно зростає частка девіантної політичної поведінки. Це є наслідком загального процесу політичної аномії – відчуження людей від політичної системи, її норм та інститутів. За цих умов головним стабілізуючим чинником повинен стати механізм інституціоналізації. Він допускає відтворення інститутів, що склалися, зв'язків і відносин. Якщо ж існуючі політичні інститути виявляються неспроможними подолати прояви політичної девіації за допомогою примусових санкцій і порушення нормативного порядку набувають масового характеру, політична система вступає у фазу порушення рівноваги. Для її переходу у фазу нової динамічної рівноваги необхідна заміна старих політичних інститутів новими. Її утворення можливе двома шляхами. Перший шлях – «знизу», де-факто, із наступною формалізацією на нормативному рівні. Другий – «згори»,

шляхом видання законів, указів і т. д., що визначають параметри нової інституціональної структури.

Третім важливим механізмом збереження старої політичної системи, або ж становлення і зміцнення нової, є легітимація. Зазначимо, що ефективне функціонування нормативного рівня політичної системи, його регулюючий вплив на інституційний і поведінковий рівні можливі за умови їхньої легітимності, тобто визнання встановленого політичного порядку законним та добровільне його дотримання більшістю громадян. За цього легітимність розуміється не тільки як правова, а й передусім, як соціально-психологічна характеристика. Для сприйняття політичних інститутів, норм як легітимних, необхідна їхня відповідність домінуючим у суспільстві культурним і політичним цінностям, що є взірцем поведінки і діяльності.

Таким чином, аналіз наявних підходів до з'ясування причин переходу політичних систем у транзитивний стан, приводить до ряду висновків.

Зауважимо, що коло цих причин є досить широким і охоплює найрізноманітніші події та явища, що відбуваються як у самій політичній системі, так і в навколишньому середовищі. Для поглибленого аналізу доцільно сконструювати їх за ступенем наближення до політичної системи.

До першої групи доцільно включити екстрасоціетальні чинники природного характеру, що перебувають за межами не лише політичної системи та її соціальної системи, але й людського суспільства загалом. Серед таких чинників природного характеру можна виокремити стихійні лиха, космічні явища тощо. Вони спроможні спровокувати соціальні колізії, як-то голод і народні хвилювання, або ж, співпавши у часі із соціальними конфліктами, посилити їхній вплив на політичні процеси.

Другу групу складають екстрасоціетальні чинники соціально-політичного характеру. Вони торкаються впливу інших політичних і соціальних систем – іноземних держав, міжнародних світських і релігійних організацій, транснаціональних корпорацій і т. д. Зазначений вплив може мати як негативний зміст (воєнний напад, окупація, насильницька або примусова зміна правлячого режиму), так і позитивний (економічна і науково-технічна допомога, політичне консультування, військова підтримка тощо). Вплив чинників другої групи є значно суттєвим у порівнянні із першою. За умов п'ятої інформаційної революції появи феномена демонстраційного ефекту і глобалізації, її вплив зростає. Можлива ефективність впливу чинників другої групи є прямо пропорційною різниці потенціалів взаємодіючих

соціальних систем, а також ступеню соціально-економічної і політичної стабільності країни.

Третю групу складають інтросоцістальні чинники, що відображають процеси, які відбуваються у соціальній системі, частиною якої є конкретна політична система. До цього можна віднести характер і наслідки взаємодії політичної системи зі своєю соціальною системою, з її економічною, соціальною і духовною підсистемами. Мотиваторами соціальної системи до транзиту є її кризовий стан або нові імперативи соціально-економічного, науково-технічного і духовного розвитку, які вимагають нового рівня управління від політичної системи. Тому серед цієї групи чинників основною причиною переходу політичної системи у транзитивний стан є її низька (або недостатня) ефективність як суб'єкта управління суспільством і, передусім, його економічним розвитком.

Отже, процес створення та діяльності інститутів політичного транзиту тісно взаємопов'язаний з факторами, які обумовлюють розгортання самого транзиту в середині держави. Звісно, в кожному окремому випадку фактори створення та діяльності інститутів політичного транзиту будуть мати свою специфіку, але найбільш загальні та поширені з них розглянуті в роботі.

Бібліографічний список

1. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты / А. Ю. Мельвиль // Политология: Лексикон / Под ред. А. И. Соловьева. М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – С. 123-134.
2. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
3. Балаян А. Политический транзит в России: особенности и перспективы на современном этапе. [Электронный ресурс] / Александр Балаян. – Режим доступа: <http://centurion-center.narod.ru/dipbal.html>
4. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования : монография / Ч. Эндрейн. – М. : ИНФРА-М: Весь мир, 2000. – 200 с.
5. Пушкарёва Г. В. Политология: краткий курс лекций / Г. В. Пушкарёва. – М. : Юрист-Издат, 2002. – 238 с.

Рассмотрен перечень факторов, которые вызывают развитие политического транзита и, вместе с тем, процесса создания институтов политического транзита. Выявлено методологические закономерности, касающиеся процесса демократизации. Проведен анализ идеологических, политических, экономических и внешнеполитических факторов создания и деятельности

институтов политического транзита. Проведена классификация факторов на три группы.

The factors that cause the deployment of political transition and, at the same time, the process of creation of political transition institutions are considered. The methodological regularities concerning the process of democratization are noted. The ideological, political, economic and foreign policy factors creation and activity of political transition institutions is analyzed. All factors are classified into three groups.